श्री लेमदेव पाटील महाविद्यालय मांढळ

राज्यशास्त्र विभाग

भारतीय शासन आणि राजकारण

बी.ए. III सेमिस्टर

प्रा. डॉ. नरेश जाधव

अनुक्रमणिका

युनिट-१

१) उद्देशपत्रिका

२) भारताच्या राज्यघटनेची वैशिष्टे

युनिट-२

३) मुलभूत अधिकार

४) राजनितीची मार्गदर्शक तत्वे

युनिट-३

५) राष्ट्रपती

६) संसद

७) पंतप्रधान – अधिकार व कार्य

युनिट-४

८) सर्वोच्च न्यायालय

९) भारतीय राजकारणातील महत्वाचे

प्रकरण पहीले

उद्देशपत्रिका

१) उद्धेशपत्रिकेचे स्वरूप

अ) राज्यघटनेचे उगमस्थान-भारतीय जनता

1. "आम्ही भारताचे लोक.........हे शब्द आणि याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत" या वाक्यावरून राज्यघटनेचे उगमस्थान भारतीय जनता आहे हे स्पष्ट होते."

२) राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप

“भारताचे सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य निर्माण करण्याचे ठरविलेले आहे.” या वाक्यातून राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट होते.

१) सार्वभौम

२) समाजवादी

३) धर्मनिरपेक्ष

४) लोकशाही

५) गणराज्य

३) राज्यव्यवस्थेचे उद्दिष्टे :-

भारताच्या सर्व नागरिकांना “सामाजिक आर्थिक व राजकीय न्याय विचार, उच्चार, विश्वास श्रद्धा आणि उपासना यांचे स्वातंत्र दर्जा आणि संधीची-समानता

व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि राष्ट्राचे ऐक्य व एकात्मता राखणारी-बंधुता प्रवर्धित करण्याचा संकल्प करीत आहोत,” या शब्दातून राज्यव्यवस्थेची उद्दिष्टे स्पष्ट करण्यात आली.

१) न्याय

२) स्वातंत्र

३) समता

४) बंधूता

राज्यघटनेची उद्दिष्टे :-

भारताच्या राज्यघटनेचे आधारभूत तत्वज्ञान ध्येय आणि उद्दिष्टे यांची अभिव्यक्ती २२ जुन १९४७ रोजी घटना समितीने मंजुर केलेल्या या ठरावात खालील उद्दिष्टे दिलेली आहेत.

१) भारत हे एक सार्वभौम गणराज्य राहील.

२) भारत हे एक संघराज्य असेल.

३) सार्वभौम भारताच्या सत्तेचे उगमस्थान भारतीय जनता असेल.

४) भारतीय नागरिकांना न्याय समता व स्वातंत्र्याची हमी असेल.

५) अल्पसंख्याक समुदाय, मागासवर्गीय, आदिवासी व दलित यांचे हित

५) उद्देशपत्रिकेचे महत्व व मुल्यांकन :-

युनिट-२
प्रकरण तिसरे

मुलभूत अधिकार :-

अर्थ :- अधिकार मानवी जीवनाचा एक महत्वाचा पैलू आहे अधिकारामुळे व्यक्तीच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि वैयक्तिक जीवनाला आधार प्राप्त होतो आणि आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास घडवून आणण्यासाठी संधी मिळते त्यामुळे मुलभूत अधिकाराचा समावेश संविधानात केला जातो.

महत्व :-लोकशाही शासनात व्यक्ती महत्वाची ठरते. व्यक्ती विकासासाठी सर्वांना संधी देणे हे लोकशाहीचे उद्दिष्ट असते त्यासाठी मुलभूत अधिकार महत्वाचे मानले जातात.

भारतीय संविधानाने दिलेले मुलभूत अधिकार :-

१) समतेचा अधिकार २) स्वतंत्र्याचा अधिकार ३) शोषणाविरुध्द अधिकार ४) धार्मिक स्वतंत्र्याचा अधिकार ५) संस्कृती व शिक्षण विषयक अधिकार ६) घटनात्मक उपायांचा अधिकार

१) समतेचा अधिकार

भारतीय संविधानाने दिलेला महत्वाचा आधिकार

१) कायद्यासमोर समानता

२) भेदभाव नसावा

३) समान संधी

४) अस्पृश्यता निवारण

५) पदव्यांची समाप्ती

२) स्वतंत्र्याचा अधिकार

१) भाषण आणि विचार स्वातंत्र

२) शांतता पूर्वक व शस्त्र न बाळगता सभा स्वातंत्र

३) संघटना स्थापन करण्याचे स्वातंत्र

४) संचार स्वातंत्र

५) निवास स्वातंत्र

६) व्यवसाय स्वातंत्र

३) शोषणाविरुध्द अधिकार

१) मानवाची खरेदी विक्री व वेठबीगारी पद्धतीवर बंदी

२) १४ वर्षाच्या मुलांना कारखाने व धोक्याच्या ठिकाणी काम करण्यास बंदी

४) धार्मिक स्वतंत्र्याचा अधिकार

१) प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या मतानुसार कोणताही धर्म स्वीकारण्याचा व आचरण

करण्याचा अधिकार

२) प्रत्येक धर्मीयाला धार्मिक संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार

३) धर्माच्या कार्यासाठी निधी गोळा करताना सक्ती करता येणार नाही.

५) संस्कृती व शिक्षण विषयक अधिकार

१) भारतीय प्रत्येक नागरिकाला आपली भाषा, लिपी, संस्कृती यांची जोपासना करण्याचा अधिकार

२) अल्पसंख्यांक समुदायाला आपल्या पसंतीनुसार धर्म व भाषेच्या आधारावर शिक्षण संस्था स्थापन करण्याचा अधिकार

६) घटनात्मक उपायांचा अधिकार

मुलभूत अधिकाराचा भंग झाल्यास या अधिकारांतर्गत सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकारांतर्गत पुढील पाच प्रकारचे अर्ज करता येतात.

१) बंदी प्रतिक्षीकरण

२) परमादेश

३) अधिकार पृच्छा

संसद :-

भारताची संसद लोकसभा, राज्यसभा व राष्ट्रपती यांचे मिळून बनलेली आहे. लोकसभा जनतेचे प्रतिनिधित्व करते तर राज्यसभा हे कायम सभागृह असून घटकराज्याचे प्रतिनिधित्व करते.

लोकसभेची रचना अधिकार व कार्य :-

रचना :-

१) लोकसभा संसदेचे प्रथम व कनिष्ठ सभागृह आहे ते भारतातील जनतेचे प्रतिनिधित्व करते, लोकांचे प्रतिनिधित्व करणारे सभागृह असल्यामुळे राज्यसभेपेक्षा अधिक अधिकार प्राप्त झालेले आहे.

२) सभासद संख्या :-

घटक राज्यातून – ५३०

केंद्र शासित प्रदेश – १३

राष्ट्रपती नियुक्त – ०२

३) निवडणूक :-

वयाची १८ वर्ष पूर्ण करणाऱ्या भारतीय मतदारांकडून प्रत्यक्ष मतदाना द्वारे निवड केल्या जाते.

६.५ लाख लोकसंख्येला एक प्रतिनिधी या प्रमाणात मतदार संघाची निर्मिती.

४) कार्यकाल :-

५ वर्ष निश्चित केलेला आहे परंतु कार्यकाल पूर्ण होण्यापूर्वी प्रधानमंत्र्याच्या

पात्रता :-

१) तो भारताचा नागरिक असावा.

२) वय २५ वर्ष पूर्ण झालेले असावे.

३) संसदेने ठरविलेली पात्रता त्यांच्या अंगी असावी.

४) देशातील कोणत्याही मतदार संघात मतदार म्हणून नाव नोंद झाली असावी.

५) राखीव मतदार संघातील निवडणूक ठरविणारा उमेदवार त्याच जातीचा असावा.

६) संसदेने निश्चित केलेली अपात्रता त्यांचे अंगी नसावी.

पदाधिकारी :-

१) लोकसभेचा अध्यक्ष

२) लोकसभेचा उपाध्यक्ष

अधिकार व कार्य :-

१) कायदे विषयक अधिकार १) कार्यकारी अधिकार

३) आर्थिक अधिकार ४) घटना दुरुस्ती विषयक अधिकार

५) इतर अधिकार

अ) निवडणूक विषयक अधिकार

ब) महाभियोगासंबंधी अधिकार

राष्ट्रपती :-

- भारत गणराज्य असल्यामुळे निर्वाचित राज्यप्रमुखाचे पद निर्माण करण्यात आले भारताचा राष्ट्रपती गणराज्याचा घटनात्मक प्रमुख असून केंद्रीय कार्यकारी मंडळाचा नाममात्र प्रमुख आहे. कारण सांसदीय शासन व्यवस्थेत वास्तविक सत्ता प्रधानमंत्र्याला प्राप्त झालेली असते.

राष्ट्रपतीची निवडणूक :- अप्रत्यक्ष निवडणूक

- राष्ट्रपतीची निवडणूक निर्वाचक मंडळाद्वारे केली जाते.

१) संसदेच्या दोन्ही सभागृहातील (लोकसभा व राज्यसभा) सर्व निर्वाचित सभासद

- राष्ट्रपतीद्वारे नियुक्त सभासदाचा समावेश नाही.

२) घटक राज्यातील विधानसभाचे निर्वाचित सभासद

- विधानपरिषद व राज्यपालद्वारे नियुक्त सभासदाचा समावेश नाही.

निर्वाचक मंडळाच्या सभासदाचे मतमूल्य

:- संसद व घटक राज्यांचा राष्ट्रपतीच्या निवडनुकीवर समान प्रभाव राहावा यासाठी वेगवेगळे मतमूल्य ठरविण्यात आले.

1) विधानसभा सदस्याचे मतमूल्य काढण्याकरिता सूत्र :-

$$\text{विधानसभा स. प्राप्त होणारे मतमूल्य} = \frac{\text{त्या राज्यातील लोकसंख्या}}{\text{विधानसभेचे निर्वाचित सदस्य}} / १०००$$

२) संसद सदस्याचे मतमूल्य :-

संसदेच्या निर्वाचित सदस्याचे मतमूल्य = $\frac{\text{सर्व राज्यातील वि.स. प्राप्त झालेली एकूण मते}}{\text{संसदेच्या दोन्ही सभागृहातील निर्वाचित सदस्याची संख्या}}$

निवडणूक व मतदान पद्धती :-

१) एकल संक्रमण पद्धती :- राष्ट्रपतीची निदडणूक प्रमाणबद्ध प्रतिनिधित्वाच्या एकल संक्रमण पद्धती नुसार घेतली जाते.

२) या पद्धतीमध्ये मतदाराला एकच मत द्यावे लागते परंतु गरज भासल्यास तेच मत एका उमेदवाराकडून दुसऱ्या उमेदवाराकडे संक्रमित होते.

३) मतदान झाल्यानंतर निवडून येण्यासाठी आवश्यक मताचा कोटा निश्चित केला जातो.

कोटा = $\frac{\text{एकूण वैध मताची संख्या}}{\text{पदाची संख्या}} + १$

या सूत्रानुसार ‘कोटा’ मतदारांच्या संख्येचे स्पष्ट बहुमत असते.

१) राष्ट्रपती पदासाठी पात्रता :-

१) तो भारताचा नागरिक असावा.

२) वय ३५ वर्ष पूर्ण झालेले असावे.

३) लोकसभेचा सभासद म्हणून निवडून येण्याची पात्रता असावी.

४) केंद्र सरकार व राज्यसरकार मध्ये नोकरी करणारा नसावा.

२) कार्यकाल :- पद ग्रहण करेल त्या दिवसा पासून ५ वर्ष

३) महाभियोग प्रक्रिया :- घटना भंगासारख्या गंभीर आरोपावरून संसद राष्ट्रपतीवर महाभियोग प्रक्रिया चालवून कार्यकाल पूर्ण होण्यापूर्वी पदमुक्त करू शकतो.

४) वेतन :-

राष्ट्रपतीला दरमहा ५ लाख रुपये वेतन व विनामूल्य राष्ट्रपती भवन व इतर सुविधा दिल्या जातात.

राष्ट्रपतीचे अधिकार :-

१) प्रशासकीय अधिकार

२) कायदेविषयक अधिकार

३) न्यायविषयक अधिकार

४) आर्थिक अधिकार

५) सैन्य विषयक अधिकार

६) आणीबाणी विषयक अधिकार

अ) युद्ध परकीय आक्रमण किंवा अंतर्गत बंडाळी

ब) घटक राज्यात घटनात्मक शासनाची अयशस्वीता

क) आर्थिक संकट

राष्ट्रपतीचे स्थान आणि भूमिका :-

सर्वोच्च न्यायालय :-

सर्वोच्च न्यायालयाची रचना, अधिकार व कार्य ?

लोकशाही राज्यात स्वतंत्र न्यायमंडळ अत्यंत आवश्यक असते. संघराज्यात तर सर्वोच्च न्यायालय हे शासनाचे आवश्यक घटक ठरते. राज्यघटनेचे श्रेष्ठत्व संरक्षन, केंद्र व राज्य यांच्यातील विवादांचा निर्णय आणि नागरिकांच्या अधिकाराची शास्वती देण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालायाशिवाय पर्याय नाही. भारतानेही संघराज्य व्यवस्था स्वीकारल्या मुळे सर्वोच्च न्यायालयाची स्थापना २६ जाने. १९५० केली.

रचना :-

१) सभासद संख्या :- २६

१ मुख्य न्यायधीश व इतर २५ न्यायधीश

२) पात्रता :-

१) तो भारताचा नागरिक असावा.

२) देशातील कोणत्याही न्यायालयात ५ वर्ष न्यायधीश म्हणून काम केलेले असावे.

३) कमीत कमी १० वर्ष उच्च न्यायालयात वकीली केलेली असावी.

४) राष्ट्रपतीच्या मते तो उत्कृष्ठ कायदेपंडित असावा.

३) नियुक्त :-

सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाची व त्याच्या इतर न्यायाधीश्याची नियुक्ती राष्ट्रपती करते.

४) कार्यकाल :-

सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशाचे वय संसद निश्चित करते. वयाची ६५ वर्ष पूर्ण करे पर्यंत

सर्वोच्च न्यायालयाचे अधिकार व कार्य :-

१) प्रारंभी अधिकार क्षेत्र :-

अ) केंद्र व राज्य यांच्यातील वाद

ब) केंद्र सरकार व काही घटकराज्यातील वाद

क) दोन घटक राज्यातील वाद

ड) केंद्रीय कायद्याची घटनात्मक वैधतेचा प्रश्न

२) पूर्ण निर्णयाचे अधिकार क्षेत्र :-

अ) राज्यघटनेच्या अर्थ लावणे

ब) दिवाणी दावे संबंधित

क) फौजदारी दावे संबंधित

३) मुलभूत अधिकाराचे संरक्षण

४) परामर्शदायी किंवा सल्ला देण्याचे अधिकार क्षेत्र

५) स्वत:च्या निर्णयावर पुनर्विचार करणे

६) अभिलेख न्यायालय

७) न्यायालयीन पूर्वविलोकनाचा अधिकार

THANK YOU..!